

Образ інтелігента в малій прозі В. Підмогильного та А. Чехова

У статті проаналізовано образ інтелігента в оповіданнях Валер'яна Підмогильного та Антона Чехова. Зауважено, що концептуальним для українського й російського письменників є змалювання побутування міського жителя на початку ХХ ст. З'ясовано, що смерть (духовна чи фізична) виступає основним чинником задля самоствердження людської особистості (інтелігента).

Ключові слова: мала проза, Валеріан Підмогильний, Антон Чехов, інтелігент, екзистенція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Валер'ян Підмогильний є по-справжньому помітною постаттю української літератури початку ХХ ст., поєднавши в собі риси письменника-інтелектуала, який зріс на національній і європейській класиці; митцем, котрий заглибився в тонкощі психології людської душі та якого цікавили насамперед екзистенціальні сфери людського буття. Квінтесенцією малої прози письменника є людина й обставини, у які вона потрапляє; вплив соціуму на неї та владна й зобов'язуюча суспільна мораль, що «лещатами» стискає людину й «примушує» до вибору; внутрішня контрверза розуму та серця; алієнація людини і її безперспективність. Як зазначає Г. Кудря, художня концепція людини в новелістиці В. Підмогильного ґрунтується на таких принципах: «кожна людина – це унікальна особистість; поведінку людини визначає взаємодія духовного (божественного) й тілесного (тваринного) начал; людина не завжди здатна контролювати з допомогою розуму свої емоції (почуття); розум людини часто «не помічає» справжніх мотивів її вчинків» [2, с. 6–7]. Антон Павлович Чехов – відомий російський письменник. Зокрема, він надав нових якостей художній прозі та драматургії, яким стали характерні небувала стислість і виразність. Чеховські твори – реалістичні за характером, епізодичні, узяті із самого життя. У них присутні буденні сюжети, так само, як і у В. Підмогильного. А. Чехова цікавив глибокий психологічний аналіз характеру; він намагався підкреслити багатогранність та неоднозначність внутрішнього світу героїв. На думку письменника, вартий уваги внутрішній конфлікт персонажа, його «психічний світ». Читачі творів і А. Чехова, і В. Підмогильного поступово проникають у сутність складного й часто суперечливого внутрішнього світу героя. Отже, видається важливим з'ясувати особливості функціонування образу саме інтелігента в оповіданнях українського та російського прозаїків.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження є праці А. Волкова [1], В. Топорова [7], О. Хмельовського [8], котрі розкривають сутність та структуру образу в літературному тексті. Тему художнього світу українського письменника В. Підмогильного різноаспектно розробляли Г. Кудря [2], Р. Мовчан [3; 4], М. Тарнавський [6] тощо. Життєвий шлях і творчість відомого письменника-драматурга та прозаїка А. П. Чехова досліджували Г. Бердников, М. Громов, Б. Зінгерман, В. Катаєв, Н. Крутікова, В. Кулешов, М. Левченко, З. Паперний, Є. Полоцька, М. Семанова й ін.

Мета й завдання статті. У статті ставимо за мету розкрити образ інтелігента початку ХХ ст. в малій прозі українського письменника В. Підмогильного та російського – А. Чехова; показати безпосередній вплив урбанізованого міста на самоствердження людської особистості й проаналізувати причини вибору смерті як фактора екзистенційного становлення міського жителя.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Прикметно, що Валер'ян Підмогильний жив у період революційних перетворень, проте його прозі не властива романтичність, оскільки він намагався дослідити глибини людської психіки та поведінку людини в різноманітних пограничних ситуаціях. Письменник матеріалом своєї авторської уваги обирав саме людину, через життєву історію, долю й душу якої відтворив не парадні, а деякі проблемні аспекти пореволюційної дійсності, змодельовавши в її контексті непростий перехід українця в новітню модерну епоху [4, с. 157]. Наприклад, така життєва історія пані Велєдницької постає в оповіданні «З життя будинку». Її подальшу долю намагаються вирішити в канцелярії ЖК, зокрема товариш Вивірко: «Грудящого я не переселяв би в підвал, – відповів він. – А Велєдницька справді, коли хочете, непотріб соціальний. Дочка царського сенатора, розкошувала все життя по закордонах без пуття й діла, чоловіка, кажуть, на той світ спровадила, а після революції – тик-мик, почала

французької мови непманських дітей учити. А тепер на базарі жебрачить. Кому така потрібна? Я, правда, не чіпав її, поки момент такий не прийшов. А до закону її давно треба було виселити як елемент нетрудовий і класово ворожий» [5, с. 235].

Справжню трагедію інтелігенції та мертвість духовного в людині під час і після революції майстерно зобразив В. Підмогильний в оповіданнях «Історія пані Ївги» (1923), «З життя будинку» (1933), «Третя революція» (1925). По-особливому в цих творах підходить український письменник, зокрема, до змалювання життєвої долі жінки, до самоствердження її як особистості. «Чому, скажімо, – пише Р. Мовчан – теж селянин, учень реального училища Юрій Яновський, ровесник Валер'яна Підмогильного, зустрів жовтневу революцію “широко відкритими”, захопленими очима... І чому юного Валер'яна в пору революційних бур цікавить душа людини одинокої, малої, безпорадної, яка в собі, а не в розтривоженому, переплутаному світі шукає розгадок на вічні, “важкі питання” буття?» [3, с. 306–307].

Жінка в місті – то гноблена людина, кинута на поталу чи то владі, чи чоловікам; людина, яка ще живе в минулому та не пристосована до тогочасного суспільного ладу й опиняється у вирі трагічних колізій свого життя. Власне, така жінка вольова, однак воля її не тривка – вона віддана своїм ідеалам та переконанням і радше вибере смерть, аніж підкориться новим віянням часу. Зокрема, це і єднає пані Ївгу Нарчевську («Історія пані Ївги»), Марту Данилівну й Ксану («Третя революція») та Веледницьку («З життя будинку»). Колишні інтелігентки, вони не знаходять свого місця в «новому» житті й таким чином помирають тілесно (Ївга, Веледницька) чи духовно (Марта Данилівна, Ксана). Зробивши вибір між життям та смертю, ці жінки самостверджуються як особистості. Навіть перебуваючи поміж людей, вони самотні, а залишившись на самоті зі своїми думками, страждають і вихід із цих страждань убачають у завершенні свого життя, а саме в смерті. Такою по-справжньому екзистенційно одинокою є пані Ївга, котра перебирається в місто й веде там відчужений спосіб життя: «...найняла невеличку кімнатку на тихій вулиці, нікуди не виїздила, нікого не приймала, тільки гуляла часом сама ввечері, а вдень читала книги. Обідати їй носили з їдальні» [5, с. 193]. Викликає щирий подив ненависть пані Ївги до села, що зародилася в її душі після переломного моменту – смерті чоловіка, якого вбивають селяни: «Смерть чоловіка її не так вжахнула, як здивувала. Село стало їй незрозуміле, а селянин то й зовсім. Тридцять років прожила пані Ївга на селі – і весь час селяни здавались їй надзвичайно лагідні. Принаймні такими вона бачила їх, коли вони приходили з якимсь проханням. І раптом дике збурення, палії, руїна і нагла чоловікова смерть» [5, с. 193]. Жінка почувала себе приреченою, такою собі «жертвовною вівцею», котра повинна була «спокутувати гріхи свої й синові перед народом», і навіть ладна була вмерти з голоду, аби вимолити прощення. Колишня пані після приходу більшовиків опиняється на вулиці й сприймає цей жест долі як покарання за свої чи синові провини. Проте інтелігентне не вмирає в Нарчевській, адже, знайшовши прихисток у колишньої покоївки Насті, у її убогій, темній та вогкій кімнатці, вона вважає своїм покликанням перевиховати сина покоївки, якого по-інтелегентному називає Сержем, і таким чином «виховати сина народу! Передати йому ті знання й досвід, що вона набула за довгий вік, передати вивищені думки – і тим хоч трохи спокутати гріхи роду» [5, с. 196].

Протилежним її образу в оповіданні виступають син Нарчевської Андрій (Андре) та Серьога (Серж). Андре, міщанин у серці й селянин за потребою, не підтримував матір у поглядах, однак часто навідував її, приносив цукерки та цілував руку. Однак турботу й настанови матері син не сприймав усерйоз – він щоразу переконував Ївгу залишити місто та перебратися до села, туди, де люди називали його «експлуататором», і це також надзвичайно бентежило стару пані: «Невже батькова смерть тебе нічому не навчила? Хіба в тобі немає – даруй це слово – почуття справедливості? Послухай мене, віддай землю селянам, а сам візьмись до чесною праці. Не будь експлуататор!» [5, с. 194]. Ще «твариннішим» постає в оповіданні тринадцятилітній Серьога, «син народу», «покидьок капіталізму», «розбещена дитина вулиці»: «Хати він не дуже держався, гасав десь, а додому прибігав хліба перехопити. Пані Ївга одразу внесла дисонанс в його життя: віднині він повинен був дома сидіти та вчитись <...> Серьога нишком прозвав пані Ївгу “шлюхою в хустці” і зненавидів її всією силою своєї вільнолюбної душі» [5, с. 196]. У хлопцеві вмерло людське, це яскраво відображає його поведінка («висолопив язика й гарчав по-собачому») і невинний жарт, котрий призводить до смерті старої пані (Серьога «прокляв пані Ївгу й запекло постановив дошкулити їй»). Адже він, навіть знаючи про хворобу, що день у день приносила його «вчительці» тілесні страждання, вішає над

дверима кухні відро з крижаною водою, виллявши яку на себе, пані Ївга вмирає. Як справжня мучениця, стражденниця за високі ідеали, стара панянка не проклинає хлопця, а терпеливо йде назустріч своїй долі, йде назустріч смерті. Навіть в останні хвилини свого життя Ївга не відрікається від мети й свою смерть трактує як шлях для прощення гріхів, що ще раз підкреслює її призначення «жертвовної вівці»: «Серьога плигав, регочучи, до стелі, а пані Ївга сіла на свою лаву й трусилась, бо не мала в що перевдягтись. Але в серці її злоби не було. Вона шепотіла: – Andre, зрозумій мене! Я даю відповідь за гріхи всіх наших предків» [5, с. 197].

Тема трагічності долі українського інтелігента, самотність та відчай як складові екзистенції міської людини стають наскрізним лейтмотивом оповідання «З життя будинку» (1933). Цей твір – остання життєва публікація В. Підмогильного, а проблема порушена в ньому (утрата моральних якостей під тиском класової нерівності), глибоко проаналізована автором. Як зазначав сам письменник, оповідання було на тему «що маємо – не бережемо, а втративши плачемо» [5, с. 761]. Як і в «Історії пані Ївги», так і у творі «З життя будинку», В. Підмогильний зобразив екзистенційні проблеми, що постають перед колишньою інтелігенткою, сенаторовою донькою Веледницькою. Колишня пані, а тепер справжня жебрачка й просто убога городянка, вона змушена перебувати в невеличкому помешканні, яке прагне привласнити товариш Вивірко, голова ЖК (Житловий кооператив – О. С.). По-справжньому моторошною й занедбаною постає в уяві читача кімната, у якій жила Веледницька: «Роками немазані стіни були чорні згори донизу й засновані величезними полотнищами павутиння, що важко заколивалось від руху повітря. По всій підлозі валялося огидне гноття, сміття, уламки, наскрізь перейняті мокрінню, що в ній ці речі нечутно гнили й розкладалися, вилучаючи вогкий нерухомий сморід. У кутку праворуч лежала гора лахміття – заболочених і подертих спідниць, білизни, пальт, покалічених капелюхів і стоптаного зашкарублого взуття. На підвіконні, серед шматків цвілого хліба, недоїдків риби, оселедців, м'яса, серед кісток і різномасних торбинок їстівного стояв усім сусідам відомий черепок» [5, с. 238]. У такій гнітючій атмосфері, відповідно, не могла знайти свій прихисток людина інтелігентна, розумна, із витонченими манерами. Напевно, тому колись красуня, а тепер – «купа лахміття» вирішує вчинити самогубство та подавитися золотими монетами, ніби забираючи своє «багатство на той світ». Автор зобразив Веледницьку як високу жінку з «неспотвореним обличчям: воно зберегло свої давніші пропорції, воно було старе, неймовірно зблякле і разом з тим не старече. В очах її стояв вираз втоми й ніби непричетності до всього, що діялося в ній і з нею» [5, с. 236]. Та в колишній пані ще жевріло життя, жевріла надія, хоч і на стражденне, але існування. У завжди спокійній та врівноваженій, повсякчас замкненій у собі Веледницькій прокинулося життя, коли вона збагнула, що в неї відбирають помешкання – місце, яке було для неї цілим мікросвітом, де вона зберігала пам'ять молодих років і свої скарби (мануфактуру, продукти, різні побутові речі та гроші). Жінку переповнило почуття злості й агресії, вона «рвучко повернулася до нього (голови ЖК – О. С) просто. Вираз байдужості спав з її обличчя, як паперова маска, і воно все скривилося від жаху. Суха шкіра на скронях напнулася. Нижня щелепа зробила кілька судорожних нечутних рухів» [5, с. 236]. Новина надзвичайно вразила стару, вона впала на підлогу від знемоги – і саме цей момент, на нашу думку, є кульмінаційним, адже з простої немічної старої Веледницька перетворилася на «купу лахміття», яка «ще якийсь час лежала, поволі стихаючи. Потім звелася навколішки, на ноги. Захиталася на місці й зігнуто пішла геть, тримаючись за стінку рукою» [5, с. 236]. Вона деградувала повністю, зневірилася й, прийнявши рішення про вчинення самогубства, зробила свій екзистенційний вибір на користь смерті.

Зазначимо, що у творах А. Чехова відсутні детальні описи природи, побутової обстановки; оповідач майже не розмірковує на філософські та соціальні теми. Письменника, передусім, цікавить «моральна корозія» людини, особливо російського інтелігента.

Не випадково історію такої «моральної корозії» ветеринарному лікарю Івану Івановичу розповідає учитель гімназії Буркін. У центрі уваги оповідання «Людина у футлярі» – учитель грецької мови Беліков, який був «замечателен тем, что всегда, даже в очень хорошую погоду, выходил в калошах и с зонтиком и непременно в теплом пальто на вате. И зонтик у него был в чехле, и часы в чехле из серой замши, и когда вынимал перочинный нож, чтобы очинить карандаш, то и нож у него был в чехольчике; и лицо, казалось, тоже было в чехле, так как он всё время прятал его в поднятый воротник. Он носил темные очки, фуфайку, уши закладывал ватой, и когда садился на извозчика, то приказывал поднимать верх. Одним словом, у этого человека наблюдалось постоянное и непреодо-

лимое стремление окружить себя оболочкой, создать себе, так сказать, футляр, который уединил бы его, защитил бы от внешних влияний. Действительность раздражала его, пугала, держала в постоянной тревоге, и, быть может, для того, чтобы оправдать эту свою робость, свое отвращение к настоящему, он всегда хвалил прошлое и то, чего никогда не было; и древние языки, которые он преподавал, были для него, в сущности, те же калоши и зонтик, куда он прятался от действительной жизни» [9, с. 159]. У місті всі його боялися, навіть директор гімназії.

Провінція, як пише А. Чехов, постійно потерпала від нудьги. Ось чому одного разу місцеві дами вирішили одружити Белікова. Відтепер це стало метою їхнього життя. Проте нікчемна й нічим непримітна «людина у футлярі», Беліков, боїться кохання через те, «щоби чогось не трапилося». Коли Беліков помер, усі зітхнули з полегшенням, мало того, ховати таких людей, зізнається оповідач, – одне задоволення: «Но прошло не больше недели, и жизнь потекла по-прежнему, такая же суровая, утомительная, бестолковая, жизнь, не запрещенная циркулярно, но и не разрешенная вполне; не стало лучше. И в самом деле, Беликова похоронили, а сколько еще таких человек в футляре осталось, сколько их еще будет!» [9, с. 168].

Не менш неприємна історія моральної деградації лікаря Старцева постає зі сторінок оповідання А. Чехова «Іонич». Молодий інтелігент повний ілюзій, прекрасних планів на майбутнє, поступово втрачає людське обличчя: «Старцев еще больше пополнил, ожирел, тяжело дышит и уже ходит, откинув назад голову. Когда он, пухлый, красный, едет на тройке с бубенчиками и Пантелеймон, тоже пухлый и красный, с мясистым затылком, сидит на козлах, протянув вперед прямые, точно деревянные руки, и кричит встречным “Прррава держи!”», то картина биває внушительна, и кажется, что едет не человек, а языческий бог. У него в городе громадная практика, некогда вздохнуть, и уже есть имение и два дома в городе, и он облюбовывает себе еще третий, повыгоднее» [9, с. 157].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Власне, В. Підмогильний виступає яскравим представником тієї плеяди літераторів, які на початку ХХ ст. намагалися вивести українську літературу на загальноєвропейський рівень та показати людину в екзистенціальному вимірі. У малій прозі А. Чехов став справжнім новатором жанру: його оповідання лаконічні, у них підтекст важливіший від тексту, а неказане – від сказаного. Російський прозаїк як справжній художник писемного слова стверджується на сторінках оповідань як тонкий психолог та аналітик, у якого кожна художня деталь наповнена смыслом і відображає тонкі порухи людської душі. Залишившись у полоні своєї самотності, наодинці з відчаєм та безнадією, і український, і російський інтелігент поводить свавільно, а відтак – деградує як особистість.

Джерела та література

1. Волков А. Р. Теорія традиційних сюжетів та образів / А. Р. Волков // Традиційні сюжети та образи / [А. Р. Волков, О. В. Бойченко, В. В. Курилик, Ю. І. Попов, П. В. Рихло]. – Чернівці : Місто, 2004. – С. 59–96.
2. Кудря Г. М. Художні пошуки Валер'яна Підмогильного: концепція людини, риси національної ментальності : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Г. М. Кудря. – Х., 2001. – 19 с.
3. Мовчан Р. Валер'ян Підмогильний / Раїса Мовчан // Письменники Радянської України, 20–30 роки : нариси творчості / [упоряд. С. А. Крижанівський]. – К., 1989. – С. 305–328.
4. Мовчан Р. В. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі / Раїса Мовчан. – К. : ВД «Стилос», 2008. – 544 с.
5. Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи / В. П. Підмогильний [вступ. ст., упоряд. і приміт. В. О. Мельника ; ред. тому В. Г. Дончик] – К. : Наук. думка, 1991. – 800 с.
6. Тарнавський М. Між розумом та ірраціональністю: проза Валер'яна Підмогильного : пер. з англ. / М. Тарнавський. – К. : Пульсари, 2004. – 232 с.
7. Топоров В. «Світове дерево» : універсальний образ міфопоетичної свідомості / В. Топоров // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 176–193.
8. Хмельовський О. М. Теорія образотворення. Кн. 2 : Образологіка системи бог і Бог ; кн. 3 : Категорія образу / О. М. Хмельовський. – Луцьк : ЛДТУ, 2002. – 352 с.
9. Чехов А. П. Дом с мезонином : повести и рассказы / Антон Чехов. – М. : Худож. лит., 1983. – 303 с.

Сафюк Елена. Образ интеллигента в малой прозе В. Подмогильного и А. Чехова. В статье анализируется образ интеллигента в малой прозе Валерьяна Подмогильного и Антона Чехова. Отмечается, что концептуальным для украинского и русского писателей выступает экзистенция городского жителя в период

начала XX в. Установлено, что смерть (духовная или физическая) выступает главным критерием для самоутверждения личности (интеллекта).

Ключевые слова: малая проза, Валерьян Подмогильный, Антон Чехов, интеллигент, экзистенция.

Safiyuk Olena. The image of an Intellectual in Short Stories by V. Pidmohylnyi and A. Chekhov. The attempt to analyze the image of an intellectual in short stories by Valerian Pidmohylnyi and Anton Chekhov is carried out in the article. It is revealed that man's existence in the urban city in the beginning of the XX th century is conceptual for both writers. Due to comparative analysis, it is concluded, that death (either spiritual or physical) is the major criterion for confirmation of a personality (intellectual).

Key words: short stories, Valerian Pidmohylnyi, A. Chekhov, intellectual, existence.

Стаття надійшла до редколегії
08.02.2013 р.

УДК 82.09(470+571)=161.2

Галина Соболевська

Українська тема в мемуаристичних повістях М. С. Лєскова 1870–1880 рр.

У статті розглядаються провідні аспекти української теми в мемуаристичних повістях М. С. Лєскова «Дитячі роки (Із спогадів Меркула Праотцева» і «Печерські антики (Уривки з юнацьких спогадів)». Головну увагу приділено аналізу образу Києва, його зв'язку з лєсковським ідеалом патріархально-християнського типу. Досліджено жанрове новаторство письменника, особливості поетики й стилю повістей.

Ключові слова: мемуаристика, жанрове експериментаторство, біографізм, етнографізм, образ міста, фрагментарність, стрічкова композиція.

Постановка наукової проблеми та її значення. М. С. Лєсков відчував глибокий інтерес і любов до слов'янського слова й слов'янської культури. Його творчість багато в чому зв'язана з Україною, із розробкою української теми в російській літературі. Одним із найулюбленіших письменників М. С. Лєскова був М. В. Гоголь – незаперечний авторитет у розумінні й зображенні України. Як і у творчості М. В. Гоголя, у літературному доробку М. С. Лєскова спостерігається розмаїття жанрових форм, у яких утілюється українська тема. Одна з провідних рис лєсковської художньої манери – мемуаристичність «у сенсі передачі особистих вражень з минулого при майстерному сполученні правди з уявою» [1, с. 126]. Невипадково українська тема, яку російський письменник розробляє за спогадами свого життя в Києві з 1849 до 1857 р. й удруге в 1860–1861 рр., органічно втілюються саме в жанрах мемуаристичних, біографічних, хронікальних.

Сам М. С. Лєсков писав: «Мене в літературі вважають “орловцем”, але в Орлі я тільки народився і провів мої дитячі роки, а потім 1849 року переїхав до Києва» [5, с. 134]. Після смерті батька М. С. Лєсков разом із молодшим братом переїжджає до свого дядька з боку матері С. П. Алфер'єва – професора медичного факультету Київського університету. «“Переміщення” з глибоко провінційного Орла до університетської столиці України відіграло неоціненну, вирішальну роль у всій подальшій долі Лєскова» [3, с. 137]. Київ справив на майбутнього письменника велике враження й став для нього справжньою духовною батьківщиною. Ще перебуваючи в Орлі, юнак жадібно слухав розповіді про красу цього міста колишніх членів розгромленого владою київського Кирило-Мефодієвського товариства. Київ М. С. Лєскова «... був тоді за культурою не російським, а польсько-українським містом. Мешкаючи в ньому, Лєсков добре засвоїв польську та українську мови» [7, с. 245].

«Орловець» був добре обізнаний із творчістю видатних українських та польських письменників. М. С. Лєсков «говорив, що збирається виступити в якості белетриста та що його відразу ж помітять, тому що він, за своєю манерою, учень польських письменників; при цьому він називав багато імен – Сирокомлю, Остойю, Крашевського, Йордана» [7, с. 245]. М. С. Лєсков не просто цікавився українською літературою, а вивчав її, писав про життя й творчість Г. С. Сковороди та Т. Г. Шевченка.